

LEXICOGRAFIE ȘI GRAMATICĂ ÎN *DICȚIONARUL* LUI TEODOR CORBEA

Redactat cândva între 1691 și 1702, *Dicționarul latin-român* al lui Teodor Corbea este cel mai mare inventar lexical al limbii române vechi. Este o sursă pentru cercetarea istoriei limbii române și, prin caracterul ei enciclopedic, o sursă inestimabilă pentru studierea orizontului cultural românesc în epoca lui Constantin Brâncoveanu. De asemenea, din punctul de vedere care ne interesează în acest articol, putem susține că este prima lucrare lexicografică având la bază bune cunoștințe de gramatică.

Prin intermediul modelului său, *Dicționarul latin-maghiar* al lui Albert Szenci Molnár, a preluat o mare parte dintre indicațiile gramaticale ale acestuia. Este notată categoria gramaticală la o serie de prepoziții (*a, ab et abs, praepositiones de la*), interjecții (*ah!* interj. *ah! oh!; aha!*, interj. *zicu când în mânăie suduim pă cineva, aha!*), adverbe (*aforis, adver. de afară*). În cazul substantivelor se notează genul și formele genitivului (*abactio, -onis, g.f. gonire; abactor, -oris g.m. fur, care mână vitele de furat; abacus, -ci, g.m. masă de bucătărie, scaun de păhară, de socotit sau de prânzâre*) și, acolo unde este cazul, și numărul (*Abae, -orum, g.f.pl. num. oraș al ținutului Fotei; adversaria, -orum, g.n.pl. foaie sau cărticică în care omul unealte însămează, pă care apoi în cărți rânduiaște*). În cazul verbelor se notează unele dintre formele lor (*abactus, -a, -um gonit, gonită, mânat; affundo, -is, affusi spre dâns umplu, spre dâns vărsu; aggemmo, -is, -ui mă tânguesc (spre ceva), mă bocescu, gemu (spre ceva); ambio, -is, -ire ocolescu, pohtescu, împrejur; cedo, -is, cessi îngăduiescu, loc dau; cedo, verbum deffectivum spune, adă înainte sau adu încoace*). La adjective sunt notate formele de masculin și feminin, precum și alte indicații morfologice, dacă este cazul (*abactus, -a, -um gonit, gonită, mânat; abnormis, -e fără de ispravă*).

Dicționarul latin-maghiar a fost preluat însă selectiv de către Teodor Corbea. Faptul că el a considerat ca fiind importantă definirea unor noțiuni de gramatică, dând dovadă de solide cunoștințe în domeniu, este cu atât mai semnificativ pentru stabilirea orizontului lingvistic al autorului. Astfel, în încercarea de a defini diferite noțiuni ale gramaticii, întâlnim formulări precum: *verbum, g.n. grai, cuvânt, zasă; verbulum, g.n. vocula cuvântăl, grăișor, vorbuliță; triptoton, g.n. cuvânt numai cu trei casusuri în declinațiile grammatice; syllaba, g.f. încleștarea slovelor, silavă; syllabatim, adv. pă silave*. Corbea are o bună inițiere în știința gramaticii: *grammatica, g.f. învățătură de slove; grammaticus, -a, -um grammatic, -că, care*

DACOROMANIA, serie nouă, V–VI, 2000–2001, Cluj-Napoca, p. 161–164

bine înțelege la grammatică; despre etimologie: *etymologia*, g.f. *grăire dereaptă*, *arătarea rasăririi cuvântului*; *etymologus*, g.n. *grăitori derept*, *care chiteaște ființă cuvintelor*; despre diftong: *diphthongus*, g.f. *împreunarea sau înjugarea doior slove glasnice*; vocale: *vocales*, g.f.pl. *slove făcătoare de glas*, *slove glasnice*; *vocalitas*, g.f. *glăsuire*, *sunet glasnic*; caz: *antiptosis*, g.f. *punere unui casus (căderi) pentru altă cădeare*; *apoton*, g.n. *graiul fără¹ de casus (căderi)*; vocativ: *vocativus*, -a, -um scil. *casus chiemători*, -re.

De multe ori se preiau comentarii filologice referitoare la folosirea unui anumit cuvânt în limba latină: *abstulo*, *pro extollo*, *apud Diomed*; *Baucis*, g.f. *o muiare săracă*, *ad Ovidium*; *apella fără piiale*, *jidov*; *Horat. credat judaeus apella repetundae*, -arum, *repetundis*, g.f.pl. *duos tantum casus habet cearerea banilor și moșiei (țarei)*, *care domnii cei de pământul nostru au luat de la noi*; etc.

La fel de interesante ni se par încercările lui Corbea de echivalare, cu mijloacele oferite de limba română, a unor verbe iterative sau cu nuanță modală: *ostento*, -as *arătătorescu*, *arātu*, *mă trușășcu*; *pulsito*, -as *lovitorescu*, *bătătorescu*, *clănțălescu*; *pulso*, -as *batu*, *bătătorescu*, *clănțălescu*, *hodorogescu*; *quadruplor*, -aris *vânzătorescu*; *quaerito*, -as, -are *cercătorescu*, *întrebu*; *quatito*, -as *lovitorescu*, *sfărămătorescu*.

Semnificativă este notarea deliberată a unor forme dialectale: *vitrum*, g.n. *stâcla*, *glajă (oltenește²)*, deși, prin înseși condițiile în care a fost alcătuit³, *Dicționarul* lui T. Corbea depășește o anumită bază dialectală, fiind, în mod intenționat, un cumul al formelor lexicale cunoscute în Țara Românească, Moldova și Transilvania. În condițiile în care limba literară era în curs de formare, Corbea enumeră cuvinte pe care le-a întâlnit în diferite regiuni românești, preferând, se pare, ordinea dată de circulația respectivelor cuvinte, dar ținând cont și de o explicație etimologică pentru lexicul românesc (*pars*, -tis, g.f. *parte*, *bucată*, *codru*; *miticus*, -a, -um *ciungit*, -ă, *spetit*, -ă, *chilit*, -ă; *calcearium*, g.n. *îmbrăcământ de picioare*, *ciobotă*, *bătușă*, *călșun*, *cizmă*; *apocrotus vartos*, *uscat*, *știucuros*; *caespitius*, -a, -um *bucățos*, -ă, *știucos*, -ă, *de bucată*, *de știuc* etc.).

Dar Corbea nu definește numai termeni de gramatică (fonetică etc.) din cuvintele-titlu latine, ci îi folosește și în textul românesc. Astfel, autorul vorbește despre *slove glasnice*, numite și *vocalis* sau *vocalisă* (la plural *vocalisuri*), și *neglasnice*, numite și *consonă* (la plural *consone*), în definiții precum: *positio*, g.f. *punere*, *iară la grammatici iaste când după o vocalisă doao consone să urmează și să zăce positio*; *diphthongus*, *împreunarea sau înjugarea doior slove glasnice*.

¹ Scris: *fă*.

² Primele manufacturi de sticlă din România au fost cele de la Porumbacu – Făgăraș; „oltenește” se referă, deci, la Țara Oltului, și nu la Oltenia.

³ De origine brașoveană, Teodor Corbea ajunge secretar pentru limba latină al lui Constantin Brâncoveanu. Dicționarul său este redactat „din plata părintelui Mitrofan”. Este vorba de episcopul Mitrofan al Buzăului, diortositorul *Bibliei* de la București, care, înainte de refugiarea sa în Țara Românească, fusese, în calitate de episcop al Hușilor (1682 – 1686), unul dintre cei mai importanți colaboratori ai mitropolitului Dosoftei.

Din domeniul morfologiei, menționăm folosirea următorilor termeni: *casus* și *cădere* „caz”, *declinație*, *a declinării*, *adverbium*, *pătimitor* „pasiv”, *făcător* „activ”, *pronomen*, *nume*, *verbum*, *gherundium*, *neam* „gen”, cu ajutorul cărora definește diferite noțiuni, precum: *diptoton*, g.n. *cuvânt cu doao căderi, cazusuri; verbalis, -e de la verbum; triptoton*, g.n. *cuvânt numai cu trei cazusuri în declinațiile gramaticii; pte cuvântul spânzurat de pronomen; gerundium*, g.n. *grai ca acela care are însemnare și pătimitoare și făcătoare; adverbialiter după tocmala adverbiumului; gerundiva*, g.n.pl. *cuvinte ca acelea în gramatică, care să formăluiesc de la gherundium etc.*

Dintre puținele cuvinte care se referă la lexic, menționăm: *compoziție* și *numitură: paronomasia*, g.f. *numitură spre dans, când doao cuvinte asemine cu multă usebire înțeleagerea le iaste; di, praepo. cu care nu trăiesc afară de compoziții etc.*

Foarte des este folosit în textul *Dicționarului* lui Corbea cuvântul *silavă*, mai ales în definirea unei mari diversități de metri⁴: *amphibrachus*, g.m. *al stihurilor letenești din părți din scurtă silavă stătători picior; dactylus*, g.m. *ca acela picior în vers a căruia silava cea dintâi iaste lungă, iară ceale doao de pa urma scurte; iambus*, g.m. *picior ca acela în vers căruia silava cea dintâi îi iaste scurtă, ceaealaltă lungă; pyrrhicus*, g.m. *picior de doao silave în vers etc.*

Toate aceste elemente arată că Teodor Corbea era un bun cunoscător al gramaticii latine și slavone, mulți dintre termenii folosiți fiind preluați din terminologia latină, mai puțin slove glasnice și neglasnice, luate, fără îndoială, din terminologia gramaticii slavone. Aceste cunoștințe de gramatică ne îndreptățesc să facem și o circumscriere a locului unde Corbea și-a desăvârșit învățătura: ea coincide cu orientarea studiului din Academia înființată de Petru Movilă la Kiev, putând bănui eventual o școală care a fost inspirată de aceasta (Lwow?).

Corbea extinde cunoștințele sale de gramatică latină și slavonă și asupra unor observații de limba română. Atunci când dă echivalentul unui adjectiv latin printr-un adjectiv românesc, el dă forma de masculin, dar și desinența formei feminine: *abactus, -a, -um gonit, gonită, mânat; abaptistus, -a, -um nemăsurat, nemăsurată; abditus, -a, -um tănuit, -ă, ascuns, -ă; ablativus, -a, -um ducători, -re; absolutus, -a, -um svârșit, -ă, dezlegat, -ă; absonus, -a, -um necuvios sunători, -re etc.* În situația în care un adjectiv este tradus printr-o perifrază, cărturarul adaugă definiția suplimentară *pă trei neamuri*: *acernus, -a, -um de arțar (pă trei neamuri); aedonius, -a, -um trațienesc, -ă; iarăș: de preveghitoare (pă 3 neamuri); aeneus, -a, -um de aramă (pă 3 neamuri); aquaeus, -a, -um de o vreamă (pă trei neamuri); aequanimus, -a, -um cu inimă lină (pă 3 neamuri); aequores, -a, -um de mare (pă 3 neamuri); aerarius, -a, -um de aramă (pă 3 neamuri), arămos, -ă. Am putea bănui că Teodor Corbea avea în vedere cele trei forme ale adjectivului variabil latin, dar el procedează în mod identic și când este vorba de adjectivele*

⁴ Nu credem că este o simplă coincidență preocuparea lui Corbea pentru acest domeniu, din moment ce el este și autorul unei *Psaltiri* în versuri.

latinești cu două forme: *affinis*, -e vecin, -ă, de aproape (pă 3 neamuri); *alaris*, -e de arepi (pă 3 neamuri); *aequiformis*, -e într-o formă (pă 3 neamuri); *animalis*, -e despre viețuitoare (pă 3 neamuri) și când este vorba despre adjective invariabile *anguipes*, g.om. cu picior de șarpe, picior strâmbu (pă 3 neamuri). Acest lucru ne dovedește că el avea cu certitudine în vedere observațiile făcute asupra limbii române. Corbea face această mențiune în 47 de situații, ultimul cuvânt-titlu latin în dreptul căruia găsim această observație fiind *dimidius*, -a, -um; dintre acestea 7 sunt adjective variabile cu două terminații, 5 sunt invariabile, 3 sunt notate ca substantive, fiind, de fapt, adjective invariabile substantivizate: *aeditius*, g.m. spre boieria ziditorului meșter lucru sau altceva (și așa pă trei neamuri); *atricolor*, g.m. în față neagră (pă 3 neamuri), iar restul de 32 sunt adjective variabile cu trei terminații. Ulterior el nu mai face asemenea mențiuni.

Neutrul românesc, care nu are desinențe proprii, precum cel latin sau slavon, a fost și pentru Corbea, ca și pentru lingviști ai secolului al XX-lea, „pricină de sminteală”; de aceea (e adevărat, o singură dată), el vorbește despre „2 neamuri românești”. Că observațiile lui Corbea se referă la limba română și nu sunt replici la gramaticile latine sau slavone ne este confirmat de două formulări explicite: *aetolus*, -a, -um de la *Etolia om sau altceva, fieștece neam va fi (pentru că așa umblă la rumâni acest feali de nume adăogători)* și *dimidius*, -a, -um jumătate (pă 2 neamuri rumânești).

Dicționarul latin-român al lui Teodor Corbea se dovedește, și sub raportul concepției lingvistice, a fi o lucrare care depășește cu mult nivelul lexicografiei din cultura noastră veche, anticipând, nu numai ca bogăție a materialului lingvistic, ci și în concepție, lexicografia Școlii Ardelene. Cunoștințele sale largi de limbă fac ca această lucrare să fie, așadar, interesantă și din punctul de vedere al istoriei lingvisticii românești.

*Biblioteca Academiei Române – Filiala Cluj
Cluj-Napoca, str. M. Kogălniceanu, 12 – 14*